

نگاهی به کتابخانه‌های عمومی

میر محمود موسوی

۲. پیدایش کتابخانه‌ها در اسلام

جهان اسلام شاهد کتابخانه‌های پربراری در عرصه‌های مختلف بوده است. تأکید اسلام بر اهمیت علم و ارزش والای دانش‌اندوزی خود مهمترین دلیل توجه مسلمانان به علوم و فنون مختلف و تلاش آنان برای گسترش کتابخانه‌های بزرگ بوده است. تعیین اولین کتابخانه در اسلام، اعم از عمومی و اختصاصی، کار دشواری است. در دوران تمدن اسلامی کتابخانه‌های فراوانی بودند که پاره‌ای از آنها از شهرت و عظمت برخوردارند. شاید به همین خاطر تحقیق بر روی اولینها کمتر صورت گرفته، ولی از آن جا که کتابخانه معمولاً ابزار کار آموزش بوده است و آموزش هم در اسلام با مساجد آغاز شد و سپس در مدارس ادامه یافت، می‌توان نتیجه گرفت که از همان روزگار نخستین که مساجد و مدارس ساخته شدند، کتابخانه‌ها نیز به نوعی در کنار آنها پدید آمدند.^۲

گفته شده بزرگترین کتابخانه‌ها در اسلام به این قرار بوده‌اند:

۱. کتابخانه بیت‌الحکمة در بغداد که در آن کتابهای فراوانی وجود داشت و از نظر نفاست هم بی‌مانند بود. این کتابخانه تا هجوم مغولها به بغداد دایر بوده است؛

۲. کتابخانه فاطمیون (دارالحکمة، دارالعلم) در مصر؛

۳. کتابخانه خلفای بنی‌امیه (دارالحکمة) در اندلس؛

۴. کتابخانه دارالعلم شاپور اردشیر در بغداد؛

۵. کتابخانه رصدخانه مراغه در ایران؛

۱. وقف و ساختار کتابخانه‌های اسلامی، ص ۹.

۲. درآمدی بر دائرةالمعارف کتابخانه‌های جهان، ص ۳۰؛ سازمان کتابخانه، ص ۱۲.

۳. کتاب و کتابخانه، ص ۱۳ و ۱۵.

مقدمه

کتابخانه‌ها که از مراکز پژوهشی و نمود عینی فرهنگ و دانش به شمار می‌آیند، نقش مهمی در حفظ و حراست آثار و منابع علمی به جا مانده از علمای گذشته و ارائه خدمات علمی به جامعه دارند. مادر جامعه‌ای زندگی می‌کنیم که اسلام و فرهنگ اسلامی بر آن حاکم است و رهبر آسمانی آن حضرت محمد (ص) فراگیری علم را بر همه واجب دانسته: «طلب العلم فریضة علی کل مسلم» و به آنها فرموده تا پایان عمر جوینده دانش باشند: «اطلبوا العلم من المهد الی اللحد» و جانشین برحق ایشان حضرت علی (ع) نیز فراگیری دانش را اگرچه از اهل نفاق پیشگان باشد سفارش فرموده است: «خذ الحکمة و لو من اهل النفاق»، در چنین جامعه‌ای به کتاب، کتابخوان و کتابخانه و نیز تحقیق و پژوهش و به طور کلی فعالیتهای علمی و فرهنگی باید بهای بیشتری داده شود. در این مقال سعی می‌شود به مطالبی در این زمینه تا حد امکان پرداخته شود.^۱

۱. تعریف کتابخانه

کتابخانه به مکانی اطلاق می‌شود که در آن جاکتاب و سایر مواد کتابخانه‌ای به منظور مطالعه و تحقیق افراد خاص یا عموم مردم نگهداری می‌شود و یا به عبارتی، مجموعه‌ای فرهنگی و اجتماعی است که از رهگذر جمع‌آوری مواد فرهنگی پدید می‌آید.^۲

۶. کتابخانه خاندان بنو عمار در طرابلس شام.
هرکدام از این کتابخانه‌ها دارای صدها هزار جلد کتاب
بوده‌اند.^۱

۳. علل رکود کتابخانه‌های اسلامی

شکوفایی کتابخانه‌های اسلامی دیری نیاید و به دلایل مختلف از قبیل سیل، زلزله، جنگ و غارت باقی مانده آنها توسط کشورهای غربی، آن تلاش و کوشش اولیه مسلمانان به افول گرایید و امر کتاب و کتابخانه به فراموشی سپرده شد و مستشرقین نیز از این فرصت به دست آمده استفاده نمودند و قسمت عمده پیشینه تاریخی - فرهنگی مسلمانان را به یغما بردند. باکمال تأسف، این منابع امروزه زینت بخش کتابخانه‌هایی چون کنگره آمریکا، موزه بریتانیا، شچدرین روسیه و... می‌باشد. فهرست نسخه‌های خطی شرقی و اسلامی این کتابخانه‌ها خود سند زنده و گویایی برای اثبات این مدعاست. به ویژه که شمار زیادی از این نسخه‌های خطی هنوز دارای مهر کتابخانه‌های اسلامی است.^۲

۴. انواع کتابخانه‌ها

گونه‌های شناخته شده کتابخانه‌ها عبارت‌اند از: کتابخانه‌های آموزشی (مدارس)، امانی، ایالتی، برنامه‌ها (رایانه)، بیمارستانی، تحقیقاتی، تخصصی، ثبت آثار، جامع، دولتی، زندان، سازمانی، سیار، شاخه، شخصی، شهرداری، شهری، عمومی، فنی، کرایه‌ای، کودک، مرجع، مرکزی، ملی، منطقه‌ای، موزه‌ها، واسپاری و... باید توجه داشت که همیشه تشخیص یک نوع کتابخانه از نوع دیگر آن به سادگی میسر نیست. به طور مثال، کتابخانه دانشکده پزشکی را می‌توان در شمار کتابخانه‌های دانشگاهی و در عین حال تخصصی به حساب آورد.^۳

کتابخانه عمومی

کتابخانه‌ای است که خدمات آن برای ساکنان یک منطقه، بخش یا ناحیه‌ای رایگان باشد و تمام یا قسمتی از هزینه آن از بودجه عمومی کشور تأمین گردد. عمومی بودن و فراهم آوری خدمات جامع و گسترده‌ای مانند اطلاع‌رسانی، آموزش، بازآفرینی، سرگرمی و... از مشخصه‌هایی هستند که کتابخانه عمومی را از دیگر کتابخانه‌ها متمایز می‌کنند.^۴

الف. اهداف و وظایف کتابخانه‌های عمومی

در حقیقت کتابخانه‌های عمومی به خاطر تحت پوشش قرار

دادن عموم طبقات و گروه‌های اجتماعی و روبه‌رو شدن با نیازهای فرهنگی و علمی آنان، نسبت به سایر کتابخانه‌ها، مسئولیت‌های گسترده‌تری دارند. اساسی‌ترین وظیفه کتابخانه‌های عمومی، فراهم آوری هرگونه مطلب برای رفع نیازهای افراد و گروه‌های مختلف اجتماع است، تا با مطالعه آنها آموزش و کسب اطلاعات افراد جامعه تأمین و در نتیجه به پیشرفت و رشد فرهنگی جامعه کمک شود.^۵

برخی وظایف کتابخانه‌های عمومی عبارت‌اند از:

۱. کمک به آموزش همیشگی و همگانی در جامعه؛
۲. تسهیل دستیابی به افکار و عقاید گذشتگان و حفاظت شایسته از آنها؛
۳. دمیدن روحی تازه در جوامع انسانی یا فراهم نمودن کتابها و دیگر رسانه‌ها؛
۴. یاری رساندن به دانش‌آموزان و دانشجویان و بهره‌وری شایسته از اوقات فراغت آنها؛
۵. فراهم آوری اطلاعات فنی، علمی و جامعه‌شناختی باب روز و تازه.^۶

ب. نقش کتابخانه‌های عمومی در فرهنگ جامعه

کتابخانه در عصر «انفجار اطلاعات» یکی از ابزار مؤثر پیشرفت علمی و فنی است. این نهاد فرهنگی نه تنها در پیشبرد مقاصد پژوهشگران مؤثر است، بلکه در تمام شئون فرهنگی - سیاسی جامعه نقش اساسی دارد و جوامع برخوردار از توسعه انسانی، گسترش کتابخانه‌ها را در اولویتهای ویژه برنامه‌ریزی قرار می‌دهند.^۷

اکنون یکی از معضلات اجتماعی ما تهاجم فرهنگی غرب علیه ریشه‌های اصیل فرهنگی جامعه اسلامی است و بیشتر صاحب‌نظران عقیده دارند که مقابله با این پدیده بدون تقویت فرهنگ اسلامی و ملی و آگاه نمودن مردم، خصوصاً جوانان، از غنای فرهنگ خودی امکانپذیر نیست. از این رو، کتابخانه‌های عمومی می‌توانند با ارائه خدمات گوناگون، نقش بسیار ارزنده‌ای

۱. صبح الاعشى فی صناعة الانشاء، ج ۱، ص ۴۶۷-۴۶۶.

۲. درآمدی بر دائرة المعارف کتابخانه‌های جهان، ص ۵۷.

۳. شهاب، سال سوم، شماره سوم، ص ۲۳-۲۰.

۴. سازمان کتابخانه، ص ۱۱۰؛ شهاب، سال سوم، شماره سوم، ص ۲۲.

۵. اداره کتابخانه، ص ۱۶ و ۱۶۸.

۶. سازمان کتابخانه، ص ۱۵.

۷. شناسنامه کتابخانه‌های عمومی کشور، مقدمه.

کشور، تعداد کتابخانه‌های عمومی کشور به ۱۰۹۰ واحد رسیده است.^۲

با همه پیشرفتهایی که در این عرصه حاصل شده، هنوز مسئله کتاب و گسترش کتابخانه‌های عمومی کشور در سطح پایینی قرار داشته و با معیار بین‌المللی همخوانی ندارد. ایران از نظر خدمات کتابخانه‌ای، در بین کشورهای نمونه گیری شده، در ردیف کشورهای بدون خدمات ویژه کتابخانه‌ای محسوب می‌شود. از نظر تعداد کتاب موجود در کتابخانه‌ها نیز در بین کشورهای مختلف جهان در ردیف سی و هفتم قرار دارد. در ژاپن به ازای هر نفر هفت جلد کتاب در کتابخانه وجود دارد، ولی در ایران به ازای هر هفده نفر یک کتاب یافت می‌شود!^۵

بر اساس معیار «اتحادیه بین‌المللی انجمن کتابداران» (ایفلا) وابسته به یونسکو، در محلهایی با جمعیت بیش از سیصد نفر باید یک کتابخانه وجود داشته باشد و برای هر هزار نفر باسواد ۱/۵ صندلی در ۲/۵ مترمربع فضای مطالعه باید فراهم شود. این در حالی است که در شهر تهران، در سال ۱۳۷۱، حدود بیست کتابخانه عمومی وجود داشته است.^۶

بر اساس نظرسنجی در نیمه دوم سال ۱۳۷۴ در پانزده شهر ایران، آمار زیر به دست آمده که خود بیانگر موقعیت کتاب و کتابخانه در جامعه است. در مقایسه این اطلاعات با بررسی سال ۱۳۵۳ پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران (ش ۲۴، ص ۸۳) نشان می‌دهد که در این مدت بر تعداد افراد کتابخوان تا حدودی افزوده شده است. نسبت کسانی که در سال ۱۳۵۳ هر روز یا غالباً کتاب می‌خواندند، برابر با بیست درصد بوده است و حال آن که در بررسی سال ۱۳۷۴ این نسبت به ۲۵/۸ درصد رسیده است. نسبت مطالعه در نزد زنان کمتر از مردان است؛ در حدود سی درصد زنان اساساً کتاب نمی‌خوانند و ۲۴ درصد از آنان زیاد کتاب نمی‌خوانند و حال آن که این نسبتها در میان مردان به ترتیب ۲۳ درصد و ۲۷ درصد است.^۷

موانع توسعه و کارآمد شدن کتابخانه‌های عمومی

کتابخانه‌های عمومی در مسیر توسعه فرهنگی با مشکلاتی

را در مقابله با این مقوله ایفا نمایند و با جوابگویی به نیازهای مختلف فرهنگی جامعه، جایگاه خود را تحکیم بخشند.

ج. ضرورت توسعه کتابخانه‌های عمومی

وجود کتابخانه‌ها، به ویژه کتابخانه‌های عمومی، در همه زمانها از ضروریات اولیه زندگی انسان بوده است، اما در جامعه امروزی و با متراکمتر شدن جمعیت انسانی، به ویژه در مناطق شهری، و گرانی روزافزون کتاب، توجه به کتابخانه‌ها چندبرابر شده است. بشر امروزی، بیش از هر زمان دیگر نیازمند کتاب و کتابخوانی است. اهمیت این موضوع تا بدان جاست که سازمانهای بین‌المللی مسئله ضرورت توسعه کتاب و کتابخوانی را در دستور کار خود قرار داده‌اند.

کتابخوانی و عادت به مطالعه یکی از رفتارهای اجتماعی است که بر غنای فرهنگ جامعه می‌افزاید و در توسعه و ارتقای فرهنگی و اجتماعی نقش مهمی بر جای می‌گذارد. در این راستا تأسیس کتابخانه‌های عمومی (نهادهی که همگان بتوانند از گنجینه‌های آن به رایگان و به راحتی بهره گیرند) مهمترین گام در فراهم آوری امکان برای گسترش فراغت سالم و عادت به مطالعه و کتابخوانی در جامعه است.^۱

دیرزمانی است که در کشورهای پیشرفته نسبت به ایجاد و گسترش کتابخانه‌های عمومی توجه خاصی نشان می‌دهند، به طوری که در برخی جوامع این واحد فرهنگی توانسته است جایگاه راستین فرهنگی - آموزشی خود را بازیابد و با ارائه خدمات کتابخانه‌ای، نیاز قشرهای مختلف جامعه را اعم از دانش آموز، دانشجو و محقق برآورده سازد.^۲

امروزه وقتی سطح فرهنگ یک جامعه را مورد مطالعه قرار می‌دهند، میزان مصرف کاغذ، چاپ کتاب و نشریات و وجود کتابخانه‌های مختلف را از شاخصهای غنای فرهنگی آن جامعه به شمار می‌آورند. شاید این نگرش عمومیت نداشته باشد، ولی در بیشتر موارد مصداق پیدا می‌کند. چون کتابخانه‌ها در واقع عمده‌ترین وسیله‌ای هستند که به یاری آن پیشینه افکار، عقاید و حاصل اندیشه‌های بشری به صورت آزاد و رایگان در اختیار همه قشرهای جامعه قرار می‌گیرد.^۳

وضعیت کتاب، کتابخوانی، و کتابخانه‌های عمومی در ایران

به برکت انقلاب شکوهمند اسلامی در سالهای اخیر فرهنگ کتاب و کتابخوانی تا حدودی بهبود یافته است و به گفته وزیر محترم ارشاد اسلامی در جمع هیئت امنای کتابخانه‌های عمومی

۱. کتاب و کتابخانه (ویژه ششمین نمایشگاه بین‌المللی کتاب تهران)، ۱۳۷۲.

۲. رهنمودهایی برای کتابخانه‌های عمومی، ص ۱.

۳. همان.

۴. خیرنامه کتابخانه ملی، ص ۳۶.

۵. همان، ص ۴۳-۴۲.

۶. کتاب و کتابخانه.

۷. کتاب ماه، علوم اجتماعی، سال اول، شماره اول، ص ۳.

مواجه هستند که باید این مشکلات از جانب متولیان امر شناسایی شود و در رفع آنها اقدام نمایند:

۱. کافی نبودن تعداد کتابخانه‌های عمومی با توجه به معیار بین‌المللی؛

۲. نامناسب بودن مجموعه‌های کتابخانه‌های عمومی؛ اعم از کتاب، نشریه و سایر مواد کتابخانه‌ای؛

۳. محدود بودن فعالیتهای کتابخانه‌های عمومی، به طوری که تصور می‌شود کتابخانه فقط محل نگهداری کتاب است و وظایف دیگری به عهده ندارد؛

۴. محدود بودن تبلیغات؛ این امر باعث شده کمتر کسی متوجه واقعیت وجودی کتابخانه شود و بسیاری از مردم با مفهوم کتابخانه، به ویژه کتابخانه‌های عمومی، آشنا نیستند و از مجموعه‌های آنها به خوبی اطلاعی ندارند و طرز استفاده و شرایط بهره‌گیری از آنها را نمی‌دانند و رسانه‌های گروهی همگانی نیز کمتر به این مسئله می‌پردازند؛

۵. داشتن مراجعان خاص؛ مراجعان کتابخانه‌های عمومی عمده‌تاً دانش‌آموزان و دانشجویان هستند و بیشتر کتابهای درسی خود را مطالعه می‌کنند و از موجودی کتابخانه کمتر بهره می‌گیرند و کتابخانه عملاً به منزله قرائتخانه درآمده است، آن هم در ایام امتحانات. بر اساس آمار در شهر تهران، مراجعه کنندگان ۸۱/۳ درصد درسی و ۱۸/۷ درصد غیردرسی بوده‌اند؛

۶. عدم مشارکت مردم در امر تجهیز کتابخانه‌های عمومی.^۱

راهکارهای توسعه کتابخانه‌های عمومی

۱. تشریک مساعی کتابخانه‌های عمومی با سایر کتابخانه‌های کشور؛

۲. بارور نمودن کتابخانه‌های مدارس، مساجد و دانشگاهها؛

۳. افزایش ساعت کار کتابخانه‌های موجود؛

۴. آموزش همه جانبه به کتابداران، اعضا و مراجعان کتابخانه‌ها؛

۵. ترتیب نمایشگاههای کتاب، سمینارها و نمایش فیلمهای آموزشی برای ترغیب استفاده از کتابخانه‌ها؛

۶. ابداع خدمات تلفنی و پستی برای منازل، بیمارستانها و ... با قرار دادن چند خط تلفن رایگان؛

۷. گسترش کتابخانه‌های اختصاصی برای بانوان کشور

و تحت پوشش قرار دادن خانمهای خانه‌دار با تلفن و پست؛

۸. گسترش کتابخانه‌های روستایی؛

۹. اختصاص بخشی از کتابخانه‌های عمومی به معلولان،

و تجهیز آنها به وسایل دیداری و شنیداری؛

۱۰. معرفی کتاب، کتابداری و کتابخوانی به قشرهای مختلف

مردم از طریق اعلامیه، راهنما، پوستر و رسانه‌های جمعی، چون صدا و سیما و مطبوعات. خوشبختانه این امر مدتی است از جانب شبکه چهار سیما انجام می‌شود؛

۱۱. مشارکت دادن مردم و ترغیب آنها برای تأسیس

کتابخانه‌های عمومی و احیای امر اهدا و وقف کتاب و اموال به کتابخانه‌های عمومی و مدارس. از آن جا که بیشتر دانش‌پژوهان و محققان از لحاظ مادی بی‌بهره یا کم بهره‌اند و هر فرد قادر به تهیه کتابخانه شخصی نیست، سزاوار است کسانی که بضاعت مالی دارند، دین خود را، در امر اهدا و وقف کتاب، به جامعه ادا نمایند.^۲

نمونه مشارکت در توسعه کتابخانه‌ها

بسا اشخاصی که با ایثار، و بدون چشمداشت مادی، دربند انحصار کتابهای خود نبوده‌اند و برای خدمت به علم و عالمان و نشر علوم و معارف اسلامی و تسهیل در کار محققان و پژوهشگران کتابهایی را که خود با زحمات طاقت‌فرسایی فراهم نموده بودند، برای نیل به اجر اخروی، در زمان حیات در کتابخانه شخصی خود و پس از مرگ در مدارس، مساجد و کتابخانه‌های عمومی وقف عامه مردم می‌کردند.

از این دست می‌توان به عالم و فرهنگبان معاصر، حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره) اشاره کرد که آن بزرگوار در دوران طلبگی با این که در عسرت به سر می‌بردند، اقدام به کارگری در کارگاه برنجکوبی می‌نمودند و دسترنج خود را برای خرید نسخه‌های خطی اسلامی اختصاص می‌دادند و یا این که با نماز و روزه استیجاری کتابهایی را خریداری می‌نمودند و در این راه از هیچ کوششی دریغ نمی‌کردند تا این که توانستند یک تنه کتابخانه‌ای را بنیانگذاری نمایند که اکنون از افتخارات عالم اسلام محسوب می‌شود و هرگاه مهمانانی از داخل و خارج کشور با این مجموعه عظیم روبه‌رو می‌شوند، انگشت حیرت به دهان می‌گیرند و باورشان نمی‌شود که این همه ذخایر، حاصل تلاش یک شخص باشد. با معرفی این قبیل بزرگان، می‌توان مشارکت عامه مردم را برای کتابخانه جلب کرد.^۳

۱. کتاب و کتابخانه، ص ۸۰-۷۷.

۲. همان، ص ۹۱-۸۱: المعنی الاجتماعي للمکتبة، ص ۱۳.

۳. شهاب شریعت، ص ۲۳۸-۲۳۷.